

HOSPITALITY TRADITIONS RELATED TO FOLK GAMES

S.V. Yoldoshev

*Associate Professor, Department of History of Uzbekistan,
Fergana State University
Tashken, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: Descriptive, historical-comparative analysis, ethnographic observation, ethnotourism, ecotourism, agrotourism, pilgrimage, game of the horse.

Abstract: In this article, the hospitality traditions, food, order and customs of the region, related to the game of ulak-kopkari from the popular folk games, are based as a factor in the development of ethnotourism.

Received: 27.02.25

Accepted: 01.03.25

Published: 03.03.25

ХАЛҚ ҰЙИНЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ МЕҲМОНДЎСТЛИК АНЪАНАЛАРИ

С.В. Йўлдошев

*Доцент, Ўзбекистон тарихи кафедраси,
Фарғона давлат университети
Тошкент, Ўзбекистон*

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Kalit so‘zlar: Тавсифийлик, тарихий-киёсий таҳлил, этнографик кузагув, этнотуризм, эботуризм, агротуризм, зиёраттуризм, улоқ ўйини.

Annotatsiya: Мазкур мақолада оммавий халқ ўйинларидан улоқ-кўпқари ўйини билан боғлиқ минтақадаги меҳмондўстлик анъаналари, таомлари, тартиби ва одатлари этнотуризм ривожланишидаги омил сифатида асосланган.

ТРАДИЦИИ ГОСТЕПРИИМСТВА, СВЯЗАННЫЕ С НАРОДНЫМИ ИГРАМИ

С.В. Йўлдошев

*Доцент кафедры истории Узбекистана,
Ферганский государственный университет
Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: описательность, историко-сравнительный анализ, этнографическое наблюдение, этнотуризм,

Аннотация: В данной статье рассматриваются традиции гостеприимства в регионе, связанные с массовыми

экотуризм, агротуризм, паломнический туризм, улок-купкари. народными играми, в частности, игрой улак-купкари, а также блюда, правила и обычаи, связанные с этой игрой, как фактор развития этнотуризма.

Кириш

Дунё аҳолиси моддий фаровонлиги даражасининг ортиши дам олиш ва саёҳат қилишга бўлган эҳтиёжнинг кучайишига олиб келди. Бугунги кунда туризм жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллади. Натижада, ҳар бир мамлакатда туризм ривожланишига хизмат қиладиган омиллар орқали сайёҳлар оқимини бошқариш зарурати вужудга келди. Хусусан, Ўзбекистонда ҳам туристларнинг реклама ахборотга бўлган эҳтиёжини қондириш, мавжуд инфратузилмани мукаммаллаштириш, туристлар хавфсизлигини таъминлаш стратегик мақсадлардан бирига айланди.

Ўзбекистонда бугунга қадар фойдаланилмаган имкониятлар мавжуд бўлиб, моддий ва маънавий мерос ресурсларини кенг тарғиб этиш орқали республика минтақалари орасида рақобатни вужудга келтириш туризм ривожини ижобий натажаларга эришишини таъминлаш омилларидан биридир.

Тадқиқотнинг усуллари

Мазкур тадқиқотимизнинг мақсади минтақамизда энг оммалашган халқ ўйинлари орқали ички ва ташқи туризмнинг тарихий, маданий, иқтисодий-ижтимоий жараёнлар контекстида ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этишдир. Айниқса, оммавий халқ ўйинларидан бўлган улок-кўпкарининг туризмнинг миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашдаги роли айрим минтақаларимиз кесимида тизимли ўрганишдир. Тадқиқотни ўрганишда тавсифийлик, тарихийлик, тарихий-қиёсий таҳлил, этнографик кузатув (интервью) каби илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилган. Фарғона водий ўрганиш объекти сифатида танлаб олинди. Дала ёзувлари минтақада истиқомат қилувчи 60 ёшдан юқори бўлган аҳоли қатлаמידан ўзбек, тожик, қирғиз миллатига мансуб отбоз ва чавондоз полвонлар танлаб олинди. Халқ ўйинлари тарихий, этнографик, филологик, фалсафий, педагогик нуқтаи-назардан ўрганилган тадқиқотлар, тарихий манбалар, археологик ва этнографик материаллар, мақолалар, ҳисоботларда акс этган маҳаллий ва хорижий муаллифлар ишларидан фойдаланилди. Халқ ўйинлари масалалари, болалар ўйинларининг тарихи, уларнинг турлари, маънавий ва миллий қадриятларни мустаҳкамлашдаги ҳамда тарбиявий аҳамияти борасида тадқиқот олиб бордилар. Оммавий халқ ўйинлари сирасига кирган улок-кўпкари ўйинининг туризмни ривожлантиришдаги омил сифатида алоҳида мавзу сифатида ўрганилган эмас.

Натижалар

Фарғона водийсида туризмнинг ривожланиш жараёнлари муаммосига оид бир қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилган, хусусан, иқтисодчилар, географлар ва бошқа мутахасислар томонидан турли йўналишларда тадқиқ этишган. Бундай нашрлар қаторига Й.Усмонов, Н.Абдулаҳатов, С.Раҳмонов, М.Нурматов, М.Алиева, Х.Исмоилов, М.Саттор (1. Усмонов Й. 1995. – 95 б.; Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. 1998. – 113 б.; Раҳмонов С. 1999. – 56 б.; Нурматов М. 2013. – 103 б.; Алиева М. 2013. – 400 б.; Исмоилов Х. 1991. 43 б.; Саттор М. 1993. 110 б.; Йўлдошев С.лар томонидан яратилган асарларни киритиш мумкин. Фарғона водийси кесимида туризмнинг иқтисодиётга таъсири, экотуризм, агротуризм, зиёраттуризм масалалари анча кенг ёритилган. Этнотуризм муаммолари алоҳида тармоқ сифатида шаклланганлиги Фарғона водийси мисолида махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган ҳамда тарихий ва этнологик жиҳатдан таҳлил қилинмаган.

Фарғона водийсида истиқомат қилувчи ўзбек, тожик, қирғиз миллатига мансуб аҳоли ўртасида “қўноқ” бериш одати фақат улоқли тўйлардагина амалга оширилиши. Бу одатни ўйин орқали халқлар ўртасида трансформациялашув жараёни билан боғлаб, миллатларнинг ўзаро ҳамкорлик муносабатларини, тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи омил сифатида таҳлил қилиш.

Шу ўринда Фарғона водийсидаги аҳоли орасида узок ўтмишдан ҳозирга қадар оммалашиб келган улоқ ўйинининг бир қатор турлари ҳақида қисқача тасниф бериб ўтиш зарур. Тўй ва маъракаларда, ҳосил ва Наврўз байрамларида улоқ ўйинларининг ёппа қилиш (айланма), бир маррали, икки маррали, футбол, қоқма, шоғулоқ, бузоқ ёки эчки танали, ажратма каби турлари бўлиб, улар этнохудудий ва локал хусусиятларга эгадир. Оммавий томоша ўйинларида, яъни ҳосил, Наврўз байрамларида эса худудий урф-одат бўйича турли шаклларда ўйналади. Бу ўйин шаклининг кўплиги ҳам оммавийлигини, иштирокчи ва томошабинлар салмоғини ортиши омили бўлиб хизмат қилади. Биз мазкур мақоламизда ўйин турларини эмас, балки у билан боғлиқ одатлардан бўлган “Қўноқ” удуми тўғрисида фикр юритамиз.

Ҳаёт Исмоиловнинг “Ўзбек тўйлари” номли рисоласида келтирилган анъаналар, тартиблар бузилмаган ҳолда улоқ бериш тартиблари, қўноқ белгилаш, ўтказиш тартибларида ўзгаришлар кўзга ташланади(2. Исмоилов Х. 1991. 43 б.). Узок масофадан келиши мўлжалланган меҳмонларни кутиб олиш ва кузатиш ҳам олдиндан белгиланган. Бу халқ тилида қўноқ меҳмон (қўним, жой) бериш деб аталади. Маъмуд Саттор “Қўнов” тартибини жуда чиройли тасвирлайди, яъни: “Қўноқ” одати турли вилоятларда “қўниқ”, “қўнуқ”, “қўшхона” тарзида айтилади(3. Саттор М. 1993. 110. Б.). Бу удум кўпроқ тўй ва

меҳмондорчилик одатлари билан ҳамкорликда, биргаликда ўтказилади. Одатда шаҳар, қишлоқларда тўй бўлганда узоқ-яқиндан меҳмон келади. Тўйга келган меҳмонлар ёлғиз ўзлари эмас, бола-чақа, ошна-оғайни, от-улов билан келишлари табиий. Улар тўйнинг базмини ўтказиб, оқшом тунаб, эртаси ошга, сўнгра тўй муносабати билан ўтказиладиган кўпқари ва кураш маросимларида иштирок этадилар. Қўноқ одатида оқшом тўйнинг базмини ўтказиб келган ёки эртанги кўпқари ва кураш совринларига тайёрланган меҳмонлар шу ерда хордиқ чиқариб, зиёфатини ёпиши ҳам мумкин.

Қўноқ тушган уй тўйхонадан келтирилган масалликдан қовурдоқ, шўрва, палов қилинади (худудий урф-одатларга қараб). Бунинг учун умумий қозондан гўшт-ёғ, сабзи-пиёз, нон ажратилади. Хуллас, овқатнинг хоми тўйхона божхонасидан олиниб, қўноқхонада ҳозирлашади. Қўноқхона соҳиби бу овқат-озикни тайёрлаш, пишириб бериш, нон-чай, дастурхон, ўрин-кўрпа ва малолсиз тунаш учун жавобгардир. Чунки бирор хонадондан бирор қўноқ вакили тўйдан ранжиб, норози бўлиб кетадиган бўлса қўноқхона ва тўй эгаси учунгина эмас, балки бутун қишлоқ аҳли учун катта иснод ҳисобланади.

Қўноқ бўлишда меҳмонлар сони 12 кишидан ошмаслиги қатъий белгиланган, сабаби меҳмонларга тўй эгаси ёки айрим ҳолларда хонадон эгаси томонидан сўйиш (қўй ёки эчки) қилинганда 32 қисмга бўлиниб, пиширилган ва 12 мужжа (бўлак)га тақсимланган. Қўноқ фақат оти билан келган меҳмонларга эмас, балки узоқ қўшни қишлоқлардан, бошқа вилоятлардан келган чавандозларга, ўз қишлоғининг оти ва чавандозини қўллаб-қувватлаш учун келган мухлис меҳмонларга ҳам қўшиб ҳисобланган. Бир қўноққа бир сўйиш (эчки ёки қўй) берилган. Хонадон аъзолари гўшздан бир мисқол ҳам истеъмол қилмаганлар. Сўйиш фақат меҳмон ризқи ҳисобланиб, туркий халқларда меҳмон ёки бировнинг ризқига хиёнат оғир жиноят ҳисобланган ва ҳисобланади.

Улоқ ўйини бошланишидан олдин амалга ошириладиган сўнги босқичдаги анъанавий удум “Қўноқ белгилаш” ёки “Қўноқ бериш” деб аталади. “Қўноқ бериш” одати ва қоидалари ҳам қадимий манбаларда келтирилган. Жумладан, “Туркестанский сборник”нинг 479-томида В.Фирсов “қўноқ бериш” одати тўғрисида қуйидагича, яъни туркий халқларда, айниқса, қирғиз аҳолиси ўртасида меҳмонни кутиб олиш ва уни қўй ёки эчки сўйиб меҳмон қилиши, меҳмон учун қўйнинг дастлаб калла гўштини, кейинроқ қолган қисмини шўрва сифатида тортиқ қилишлари тўғрисида маълумот беради(4. Фирсов В. 1895. 99-103 с.).

Қўноқ белгилаш халқ байрамлари ва сайлларда эмас, тўй ва маъракаларда жорий қилинган. Бундай қўноқ бериш удуми қадимий урф-одатлар сирасига кирган бўлиб, турк олими Баҳаеддин Ўгел асарида ва бошқа тадқиқотчилар ишларида ҳам бу удум эслатиб

ўтилади(5. Bahaeddin Ōgel. 788. Б.). Баҳаеддин Ўгел Турк ҳоконлиги даврида туркий халқларда сақланиб қолган кўноқ бериш удуми тўғрисида қуйидагича маълумотларни беради: Унда: Меҳмонга “қуданка” ошида қўй берилиб, 12 мужжа(қисм)га бўлинганлиги ёзилади.(Бу ўринда сўйилган жониворга болта текизмасдан, фақат пичоқ билан 12 қисмга бўлиниши мумкинлиги инобатга олинган.Й.С.). Агар меҳмонлар 24 киши бўлиб қолса ҳам 12 мужжага бўлинади. Гўшт тақсимланишида меҳмонларнинг ёши, лавозими, ҳурмати, албатта, инобатга олинади. Ҳар меҳмоннинг қўй гўштида ўз улуши бўлиб, уни бошқа тоифадаги кишига бериш ҳурматсизлик ҳисобланган.

Жиззах, Сурхондарё, Сирдарё, Фарғона водийси, қўшни Қирғизистон, Тожикистон Республикалари ҳудудларида яшовчи қирғиз ва қозоқ миллатига мансуб аҳоли ҳамда қурама уруғлари орасида тансиқ таом сифатида биринчи сўйиш(қўй, эчки)нинг калла ва туёқлари тозаланиб, пиширилган ва меҳмонлар биргаликда истеъмол қилишган(6. Дала ёзувлари). Ҳатто мазкур одат водийнинг қирғиз миллатига мансуб аҳоли билан бир ҳудудда истиқомат қилувчи ўзбек ва тожик миллатларига ҳам ўтган.

Бундай кўноқ бериш урф-одати Фарғона водийсидаги қурама, қирғиз уруғларида ҳозирги кунда ҳам яхши сақланган. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Новқат тумани Эски Новқат қишлоғида истиқомат қилувчи Тожиматов Умаржон аканинг ҳикоясига кўра, калла гўштининг тақсимланишида ҳар бир қисмга алоҳида таъриф бериб борилади. Қўй калласининг истеъмол қилиш мумкин бўлган барча қисмларини ўтирган меҳмонларга тенг тақсимланиб, таърифлар келтирилади: Жумладан,

Дастлаб қулоқ қисмидан тақсимот бошланади ва “доимо бир-биримизни эшитиб, тушуниб юрайлик”,деб таърифланади.

Бет қисмидаги гўшт “доимо бетлашайлик, юзимиз юзимизга иссиқ бўлсин”, дея тарифланади.

Тилга ”доимо тиллашайлик, тил топиб яшайлик”, деган таъриф берилади.

Мия қисмига “фикримиз бир бўлсин(7. Дала ёзувлари)”, деб дуолар айтилган ҳолда барча баҳам кўрган. Бу эса минтақадаги барча уруғ, қавм, миллатларнинг бир-бирига меҳмондўстлиги, бир-бирига ҳурмат рамзи бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги маълумотлардан шу нарса кўринадики, калла гўштини азиз меҳмонга тортиқ қилиш одати жуда қадимдан сақланган урф-одатларимиздан биридир. Қадимги бобокалонларимиз дини-зардуштийлик давридан келаётган удумлардан бири қурбонлик учун сўйилган жон калласини даврада ўтирган кексалар олдиға қўйишдир. Бу маълумотлардан шу нарса кўринадики, калла гўштини азиз меҳмонга тортиқ қилиш одати жуда қадимдан сақланган урф-одатларимиздан биридир.

Шундан сўнг 12 мужжага бўлиниб пиширилган гўшт меҳмонларга тортиқ қилинган. Меҳмонлар берилган ўз устихонини (ўзларига тегишли пишган гўштни) хоҳласалар шу ерда истеъмол қилганлар ёки ўзлари билан бирга олиб кетганлар. Бу қўноқ бериш удуми тўйдан олдин ўтказилган. Тўй куни эрталаб қўноқ эгаси бошчилигида меҳмонлар тўйхонага боришган ва халққа ёзилган дастурхонда иштирок этиб, сўнг улоқ ўйинида иштирок этганлар. Агар қўноқ улоқ ўйинидан сўнг бериладиган бўлса, қўноқ (меҳмонлар жойлашган уй) эгаси тўй эгаси ўрнида меҳмонларни кейинги тўй манзилига ёки уйига кузатиб қўйган. Улоқ ўйини иштирокчиларига қўноқ бериш икки хил тартибда амлга оширилади. Биринчи тартиб, улоқ ўйинидан бир кун олдин келган меҳмонларга икки кунлик қўноқ берганлар. Иккинчиси тўй куни келганларга бир кунлик қўноқ берилади. Чавандозлар ҳаддан зиёд кўпайиб кетганда тўй хизматчилари ҳар бир гуруҳнинг, тўпнинг олдига бориб, уларнинг бошлиқларидан гуруҳнинг ётиб қолиш-қолмаслигини билиб олишади. Бир-бирини таниган, бирга келган меҳмонларни бир жойга туширишга алоҳида эътибор берилади. Чунки улар бошқа-бошқа жойларга жойлашиб қолишининг олди олинган. Тўйбошилар улоқ(кўпқари)ни бошқариб бораётган ҳакамга келиб ҳисоб беришади. Ҳакам қўноқ(меҳмон) тушираётганларни ҳам чақириб, қайси гуруҳ, кимнинг хонадонига тушишини аввалдан белгилаб беради.

Бундай қўноқ тартиби ҳозирги кунгача Тожикистон Республикасининг Ашт тумани ҳудудларидаги қурама аҳоли ўртасида, Қирғизистон Республикасининг Жалолобод, Ўш, Баткент вилоятларида, Ўзбекистон Республикасининг Қўқон, Фарғона тумани атрофларида, Наманган ва Андижон вилоятларининг тоғ олди ҳудудларида, Сирдарё, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида яхши сақланиб қолган(8. Дала ёзувлари). Тўй ва маъракаларда ўтказилиши мўлжалланган кичик ва катта улоқ ўйинларида узок масофалардан ўйинга иштирок этиш учун келган чавандозларни кутиб олиш, уларнинг отларига “қўноқ”(озуқа) бериш билан улоққа тайёргарлик босқичи якунига етади.

Улоқ ўйини кечроқ тугаган вақтларда ўша қишлоқ аҳолиси манзилига кеч қолган меҳмонларни, чавандозларни нотаниш, бегона бўлсалар ҳам ўз хонадонларидан жой бериб, меҳмон қилиб, сўнгра кузатиб қўядилар. Чавандозлар, полвонлар одатда бундай қўноқ бўлишни жуда-жуда кадрлайдилар. Чунки, шу баҳонада кўнгилларида ётган дардларини ўртага ташлайдилар, гурунглашадилар. Эрталабгача давом этадиган бундай гурунгларида фақатгина еб-ичиб, меҳмон бўлиб ётишгина эмас, дунё ва одамлар, отлар ҳақида фикри бир жойдан чиқадиган кишиларнинг кўнгил ёришлари учун қулай бир имкониятдир. Бу ҳолат барча туркий халқларнинг, айниқса ўзбек халқининг меҳмондўстлик қадриятининг яққол кўринишидир.

Муҳокама

Улоқ ўйинлари халқимиз орасида энг кенг тарқалган ва оммалашган ўйинлар сирасига киради.

-Халқимизнинг моддий ва маънавий турмуши, миллий ўзига хослигини акс эттирувчи улоқ ўйинлари уч минг йиллик тарих давомида сайқалланиб, геохудудий жойлашувига қараб локал хусусиятларини сақлаб келган маънавий қадриятларнинг таркибий қисмидир. Фарғона водийси табиий-географик жойлашувига, иқлимнинг мўътадиллиги каби кўпдан-кўп омиллар айнан ўйинлардаги локал хусусиятларни яққол намоён этади, деган хулосаларга келиш мумкин.

-Халқимизнинг оммавий сайл-томошалари, маросимлари ҳам ўйинларсиз ўтмайди. Шу боис улоқ ўйинларини ўрганиш халқ руҳияти ва маданий ҳаётининг ўзига хос жиҳатларини англашга имкон беради.

- Этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, бироқ айни пайтда мустақил республикалар худудида истиқомат қилаётган аҳолиси ўртасида бирдек тарқалган, оммалашган улоқ ўйини турларининг тарихий илдизларини ўрганиш жараёнида этнохудудий мансублик ва локал хусусиятлар билан бирга улоқ ўйинининг ҳар қандай тури учун бирдек хос бўлган жиҳатлар ҳам талайгина.

-Ўзбекистон ва қўшни давлатларда уюштирилаётган улоқ ўйинларида тартиб қодалари, қоида бузилиши (ғирром) ҳолатлари барча худуд ва улоқ турларида умумийликка эга.

- Улоқ ўйинининг бундай ўхшашлиги юқорида санаб ўтилган худудларда истиқомат қилувчи аҳолининг урф-одати, хўжалик ҳаётининг яқинлиги билан изоҳланади. Чунки, худудий жиҳатдан фарқ қилса-да, айнан ўзбек, қирғиз, тожик, қозоқ халқлари истиқомат қилувчи худудларда улоқ ўйини ўтказиш оммавий ўйин сифатида яхши сақланиб қолган. Улоқ ўйинининг умумий қонун-қоидалари ҳалоллик, мардлик талаблари, ғирромликка йўл қўймаслик шартлари, мазмуни, аҳамияти бирдек хос бўлиб, фақат ўтказиш шакли ва турларида локал хусусиятлар сезилиб туради.

- Фарғона водийсида истиқомат қилувчи ўзбек, тожик халқларида, айниқса, қирғиз аҳолиси ўртасида меҳмонни кутиб олиш ва албатта, бир қўй ёки эчки сўйиб меҳмон қилиши, меҳмон учун қўйнинг дастлаб калла гўшти, кейинроқ қолган қисми ва шўрва тортиқ қилишлари бирдек хос. Лекин ўзбек, тожик миллатига мансуб аҳоли ўртасида “қўноқ” бериш одати фақат улоқли тўйлардагина амалга оширилади. Бу одатни ўйин орқали халқлар ўртаси трансформациялашув жараёни билан боғлаш мумкин. “Қўноқ”

бериш одатини миллатларнинг ўзаро ҳамкорлик муносабатларини, тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи омил сифатида эътироф этиш керак.

-Фарғона водийси аҳолисининг “қўноқ” удуми билан боғлиқ маросимларни ўрганиш, тадқиқ этиш ўзбек халқи этногенези, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маданиятини, ўзбек менталитетига хос бўлган меҳмондўстлик ҳарактерини очиқ бериш учун муҳим манбадир.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда Фарғона водийси аҳолисининг улоқ ўйини турлари, у билан боғлиқ маросимлари асрлар мобайнида такомиллашиб, ривожланиб ўзининг асосий кўринишларини сақлаган ҳолда ҳанузгача давом этиб келмоқда. Бу эса Фарғона водийси аҳолисининг тарихи, ўтмиши, этномиллий маданияти, маънавияти юксак даражада эканлигини исботлайди. Шунинг учун ҳам улоқ ўйинлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимларини тарихий-этнографик аспектда ўрганиш ўзининг муҳим илмий-амалий аҳамиятини йўқотмаган мавзулар сирасига киради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, юртимизда туризмни оммавий халқ ўйинларидан бўлган улоқ кўпқари билан боғлиқ одатларни замонавийлаштириш, унинг оммавийлигини кенг тарғиб қилиш орқали ички ташқи туризм соҳаси ривожлантиришга хисса қўшишади деган хулосага келиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Усмонов Й. Жаннат боғи. – Фарғона:, Фарғона, 1995. – 95 б.;
2. Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Аҳмад ал Фарғоний. – Фарғона:, Фарғона, 1998. – 113 б.;
3. Раҳмонов С. Асака. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 56 б.; Нурматов М. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва туризмнинг ривожлантиришнинг ижтимоий-географик хусусиятлари” (Фарғона минтақаси мисолида). – Т.: Фан, 2013. – 103 б.;
4. Алиева М. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида туризм хизматлари соҳасини бошқаришнинг иқтисодий жиҳатлари. – Т.: Фан, 2013. – 400 б.;
5. Сўфиев Ў. Сўхнома. – Фарғона:, Фарғона, 2013. – 156 б.;
6. Анарбаев А. А. Ахсикет – столица древней Ферганы. – Т.: Tafakkur, 2013. – 435 с.;
7. Раҳматуллаев Ш. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформацион жараёнлари (1991–1996 йиллар). – Т., Тошкент. 2017. –158 б.
8. Х.Исмоилов Ўзбек тўйлари. – Т., Ўзбекистон. 1991. 43 б.; М.Саттор Ўзбек удумлари. – Т., Фан. 1993. –Б.110.;
9. Yuldoshev, S. V. (2021). Pedagogical Analysis And Methodology Of Children's Games.

The American Journal Of Social Science And Education Innovations, 3(11), 36-40.;

10. Valievich, Y. S. (2020). Children's Games As An Important Factor In The Upbringing Of A Harmonious Generation. European Journal Of Research And Reflection In Educational Sciences Vol, 8(9).

11. Одилов, Б. (2024). НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ О ВОЗМОЖНОСТЯХ РАЗВИТИЯ ЭТНОТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ, ЯНГИКУРГАНСКОГО РАЙОНА). Science and innovation, 3(Special Issue 46), 507-510.

12. Zokirov, B. (2024). THE ROLE OF NATIONAL-CULTURAL TRADITIONS AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE DEVELOPMENT OF ETHNO TOURISM. Science and innovation, 3(Special Issue 46), 794-796.

13. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т.,Фан. 1993. –Б.110.

14. Фирсов В. Туркестан и Туркестанская породы лошадей. Туркестанский сборник. 1895.Т.479-С. 99-103.

15. Bahaeddin Ögel (prof. Dr) Dünden bu'güne. Türk Kültürünün Gelişme Çağları. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. – Istanbul, 1998. – 788 b.

16. Дала ёзувлари. Юлдошев Валижонхожи отбоз. 1937 йил Фарғона вилояти Учкўприк тумани Сарикўрғон қишлоғида туғилган, миллати ўзбек. 2004.;

17. Дала ёзувлари. Зокиров Усмонжон отбоз 1940 йил Фарғона вилояти Данғара тумани Найманча Қ.Ф.Й.да туғилган, миллати ўзбек.;

18. Дала ёзувлари. Султонов Ўринбойполвон 1960 йил Сурхондарё вилояти Шеробод туманида туғилган, миллати ўзбек.;

19. Дала ёзувлари. Бойзақов Кўчқорполвон 1945 йил Қирғизистон Республикаси Олабуқа тумани Сумсар қишлоғида туғилган, миллати қирғиз.;

20. Дала ёзувлари. Тожиматов Умаржон 1946 йил Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Новқат тумани Эски Новқат қишлоғида туғилган, миллати ўзбек. 2006.